

ції Полікарпових повістей, були короткі записки про цілий ряд подвижників, і поволі деякі з них перероблялись в заокруглені повісті, за поміччю усної традиції і тих загальних місць і моральних прикладів, які давали печерським книжникам прологи і патерики.

В другій чверті XIII в., очевидно, мав місце якийсь спеціальний імпульс до такої роботи; на се маємо натяк в ширшій редакції Полікарпових повістей, в апострофі до ігумена Акіндіна: що по 160 літах забуття замовчані подвиги святих знов стають звісні його любов'ю¹. Якісь, ма-

на дѣло исходя, руками роботу свершаше... бес престани поя псалтирь: ту на всякъ дѣнь скончаваше, или дрова сѣкый, или тѣсто мѣся, се во устѣхъ имѣяше. И сему обычную роботу творящи, лучи ся убо нѣкогда сему блаженному вѣжущу печь на испечение проскурамъ, отъ опалания огня зажъжесе покровъ храму. Съ же вземъ манатню, закры устѣе печи; свить же завязавъ рукава и сию вземъ, тече на кладязь и ту нальвѣвъ воды, скоро течаше, зовый братью, да угасятъ. Они же при-текше видѣша дивную вещь, како не истече отъ свиты, сюже угасиша силу огненную» («Патерикъ», с. 182, 219).

Я викропував з сього оповідання кілька побожних фраз, які, по всякій правдоподібності, являються вже дальшою ампліфікацією сього оповідання. Порівнюючи коротку редакцію з ширшою (с. 120), бачимо, як поволі розширяються такі додатки.

До подібного типу оповідань належить переповіджене вище слово про Лаврентія Затворника («Патерикъ», с. 201): се, властиво, казус, ще не розвинений вповні в агіографічну повість.

¹ Автор пише в закінченні повісті про св. Агапіта (я тримаюсь варіантів т. зв. основної редакції, с. 225, що дають подекуди, очевидно, старшу стилізацію): «Таковая и больше сихъ сѣдѣяшася отъ тѣхъ святыхъ черноризецъ, ихъже въспомянувъ добродѣтельное житіе, дивлюся, како премољчана бѣша великая исправленія преподобнаго отца нашего Антонія! То аще толико свѣтило угасло небреженіемъ, то како отъ него луча всѣіяють — [сихъ] мноу братин нашае! [як будуть свѣтитись проміння, що йдуть від того світила — інші подвижники печерські]. Но якоже рече Господь: "Не кий же пророкъ приятенъ естъ въ отечествіи своемъ". Автор побоюється, коли опише високі прикмети печерських подвижників: одних — чудотворства, інших — праведність, третіх — кріпкий піст, послушання, прозорливість — все засвідчене вірою, знаками і чудами, оповідженими «твоім чорноризцем, а моім господином еп. Симоном», се не знайшло б послушу нібито через «величество діл», а властиво через те, що виходить від такого відомого грішника, як він, Полікарп. Одначе він готов сповнити наказ ігумена («но аще повелить твое преподобство написати»), скільки може постигнути його ум і принести його пам'ять. Бо коли не здається воно для ігумена, то придається для потомства, «так, як блаженний Нестор написав про блаженних отців Даміяна, Єремію, Матвія й Ісакія [т. зв. слов про перших чорноризців печерських — див. вище], а в житії св. Антонія всі житія їх [печ. подвижників] написані, хоч в коротких словах, — я ж про тих вище названих чорноризців явно скажу, не в тайності, як перше було». (Так розумію я се не зовсім ясне місце, Шахматов толкував його інакше: «житія ж вище названих чорноризців розповіджені там ширше, я ж буду говорити явно, а не тайно, як і раніше»). «Бо коли я замовчу, через мене будуть забуті і більше не спом'януться їх імення, як то було й до сього дня. Се ж реклося в

буть, спеціальні, нам ближче не звісні обставини змушували тоді печерську братію думати про скріплення морального престижу свого монастиря. В часах, коли київський стіл тратив свій останній блиск, коли митрополичий клірос і духовні круги все більше звертали свої очі на північ, на столицю нового «старійшини», князя володимиро-суздальського, і митрополит починав туди навідуватись, видно, треба було нагадати, відсвіжити стару славу Печерського монастиря як духовної метрополії східнослов'янського православного світу, розсадника церковних і культурних сил, пробуток святості і морального авторитету руської церкви. Оказійний лист володимирського єпископа Симона до котрогось печерського монаха, перейнятий незвичайно високими поняттями про виїмкову святість і славу монастиря, ілюстрований ефектним, хоч не дуже естетичним, на наш погляд, оповіданням про грішного монаха, міг дати ідею — зробити з іменем Симона вибірку найібільш ефектних печерських легенд, які свідчать про незвичайну святість і чудесність сього митця. Постає Симона, першого єпископа нової столиці півночі, яка все більше брала гору над Києвом, досить добре для сього надавалась. В його устах похвали Печерському монастиреві, що виносили його понад всякий рівень церковного життя та надавали йому місце виїмкове: спеціальну благодать розгрішення¹, — набирали особливого значення.

І от, думається мені, з сих мотивів невдовзі по смерті Симона приточено до його послання та до розповідженої

15 літо твого ігуменства — чого не поминалося 160 літ, тепер, через твою любов, затаєне стало чути».

Не знаючи, коли зачалось ігуменство Акіндіна, не можемо зміркувати, відколи рахує автор тих 160 літ «затаєння» діл, описаних, очевидно, в житті Антонія. Шахматов здогадувався, що Полікарп рахував від смерті Антонія, кладучи її на р. 1072, так що се писалося, мовляв, 1232 р. («Житіє Антонія», с. 114). Інший здогад, висловлений ним там же (с. 111), що ці слова читались при кінці Полікарпових повістей, так що повість про Агапіта була останньою, і «прежде реченніє черноризци» означали описаних в Полікарпових повістях. В зв'язку з сим він здогадувався, що в первіснім тексті було: «но яко же повелъ твоє преподобство написати».

¹ Се оповідання про особливу благодать Печерського монастиря, що забезпечувала спасіння всякому, в нім похованому «аще и грѣшенъ естъ», досить мало згідне, дійсно, з принципами православної моралі (оправдання ділами), наробило немало клопоту «Патерикові» в XVII в., коли над українськими друкарнями заведено спеціальну цензуру. Невважаючи на традицію, що його усвятила, прийшлося кінець кінцем вичеркнути се місце. Звернув на нього увагу, одначе, чи не свій таки чоловік: судячи з того, що припилено його вперше в «Духовім Регламенті», котрого автором являється Теофан Прокопович, можна думати, що се він пригадав печерянам їх високі претензії.

при тім повісті про печерського грішника ряд інших оповідань, які мали ілюструвати незвичайну святість Печерського монастиря. Притім і саме Симонове послання розширено різними додатками (таким, напр., здаються мені сі слова про велике число єпископів з-поміж печерської братії, котрих недоречність на адресу Полікарпа я одмітив уже вище).

За першою серією повістей була зложена друга — про чуда божої ласки, зв'язані з Печерською церквою та її різними пам'ятками і будовами. Розвиваючи ідею авторства Симона, її написано теж з становища нібито володимирського: вказано, як володимирська династія, князі й найвизначніші бояре шанували Печерський монастир, жертвували на нього, і печерська церква служила взірцем для різних будов суздальсько-володимирських.

Якби писав се Симон, особливо з огляду на своїх володимирських вірних, певно писав би інакше, інакше використав свій матеріал і дав би йому іншу моральну закрутку. Те надмірне вихвалювання Печерського монастиря як виїмкового, трохи не монопольного джерела святості і благодаті, котрим перейняті обидві серії, надписані іменем Симона, виразно показує, що се писалося в мурах Печерського монастиря, а не в ніякім Володимирі. Писалося в тіснім і безпосереднім інтересі печерян, як не міг писати ніякий єпископ, яким би гарячим адоратором своєї колишньої братії він не був.

До сього потім долучено третю серію печерських оповідань, нібито зачерпнених з оповідань того ж володимирського єпископа, хоча автор кінець кінцем не втерпів і прохопився, що ініціатором всього сього діла був ігумен Акіндін, котрого «любов'ю» були вигребані призабуті записи про подвиги печерських отців і пущені в світ. Наскільки вони притім були наново перероблені, се могли б висвітлити ближчі розсліди. Поки що зазначу, що ми маємо паралельні редакції, з котрих одні дають більше загальних місць, загальної фразеології і моральних дедукцій з повіджених історій, інші менше; одні звертаються до індивідуального адресата, Полікарпа або Акіндіна, до котрих нібито звертається автор, інші — до ширшого кола читачів-монахів. Загального морально-дидактичного характеру сі писання, з їх узько монастирською провідною ідеєю, не могли набрати. Їх мораль — узько монастирська, а тільки в деякій мірі — загальна; се справедливо відчули й зазначили вже старші церковні дослідники¹. Писання поучують

¹ Див. у Голубінського I, I, с. 633.

різним добрим прикметам монахів, їм стараються прищепити добрі настрої, хочуть побороти прив'язання до майна (се, очевидно, головне лихо, яке вбачали провідники монашої братії), амбітність, сварливість, потайне розкошування в їді тощо. Людині, яка жила в світі і хотіла в нім зоставатись, вони небагато давали для морального виховання.

Притім, се треба піднести як їх характеристичну прикмету, вони звертались не так до почуття і волі, як до уяви. Збірник чуд, що містилися в сих повістях, давав фантастичну лектуру, яка, без сумніву, дуже сильно впливала на розвій народної творчості.

Образи монахів, замкнених в темних підземеллях, що витримують неустанну війну з чортами. Безконечні обопільні хитрощі, котрими то чорти піддурюють монахів, то монахи чортів (напр., св. Василь заляв чортів, що докучали йому, й змусив їх молотити збіжжя на його жорнах, а св. Федір, котрому чорти робили пакості, скидаючи дерево, що він носив собі на гору, змусив їх переносити все монастирське дерево з берега на гору і т. под.). Смиренні і простодушні ченці, котрі гасять огонь полями і носять воду світою. Провидці і чудотворці, що зв'язують своїм словом супротивних, а на злодіїв, що приходять до них красти, наводять сон і велять їм спати, поки їх не розбудять, і под. Мерці, котрі слухають їх слова, і ангели, що помагають їм в усякім прошенні. Всі ці мотиви, почасти включені до «Патерика», почасти далі передавані усною традицією, не одно взяли з народних оповідань і навзаєм, були одним з дуже активних факторів народної фантастики. Але з сього боку повісті «Патерика» ще не були досліджені нашими фольклористами.

Моральне поучення і проповідь. Сей рід представлений в нашій літературі сього століття дуже слабо. Очевидно, багато затратилось, а решта спочиває між різним анонімним моралістичним добром. Дещо з того, очевидно, безповоротно стратило вказівки на місце і час свого походження; дещо носить ще більш або менш виразні сліди свого походження, і при систематичних дослідах над пам'ятками старого письменства не одно буде приписано до сеї доби і наших країв.

Найвизначніший твір з сих писань, реституйованих в своїй приналежності нашій літературі сього століття, се «Слово похвальне на перенесення св. страстотерпець Бориса і Гліба», або «Слово про князів», як воно зветься в коротшій редакції. Воно давно, ще в 1840-х роках, звернуло на себе увагу своєю апострофою до князів, але в повнім

тексті було видане тільки в 1890-х роках¹. Коротший текст його знайшовся в однім збірнику XVI в., ширший видано з одного збірника XV в. і одного — XVII віку. Коротший текст виглядає скорше на витяг з ширшого — він починається ех аргуро, покликом до князів, тим часом як в ширшій єсть вступ, а після поклику до князів іде загальна моральна наука про братолюбство і миролюбство, котрого втіленням являються св. Борис і Гліб, про можливість спаситися і в світськїм житті, сповняючи заповідь любові до ближніх, і по сім наступає похвала тим братам-миролюбцям.

Нерв цілої проповіді лежить в гарячїм, справді з неабиякою силою висловленім поклику до князів, щоб вони залишили свої безконечні «котори», з війнами й накликуваннями половців на Україну. Ясно відчувається, що все глаголання про Бориса і Гліба і спасенність братолюб'я і покори служить тільки рамкою-прикрасою для того, щоб дати вихід сьому наболілому почуттю гарячим кличем, але в пристойній формі, не ображаючи сердитих миродержців. Се між іншим і промовляє за тим, що ширша редакція була первісною, під ослоною її словесних плетїнь виведено сю гарячу апострофу, і вже потім вона стала ходити по книжниках як цінний крик життя: списувалась і переховувалась, без сїх проповідничих додатків, без яких не смів піднести свого крику первісний проповідник:

«Слухайте, князі, ви, що противитесь старійшій братії, війну підіймаєте і поганих наводите па братію свою! Чи не осудить того² Бог на страшнім судяшї? Як святі Борис і Гліб перетерпіли братові сьому? Не тільки позбавлення власті, але й позбавлення життя! Ви ж і слова братові не можете стерпіти, за малу обїду підіймаєте ворожнечу смертоносну і поміч берете у поганих на свою братію!

Колись як ізраїльтяне, сподїваючись халдейського наступу на Єрусалим, послали до фараона до Єгипту просити помочі, щоб не взяла халдеї Єрусалима, Бог послав до ізраїльтян пророка з такими словами: "За те, що ви не вповали на Бога, який вас сотворив, але поклали всю надїю на єгиптян, я від вас халдеїв відвожу, але будете взяті єгиптянами: на кого вповали, від тих, кажу, вам загинути". І так сталося. Апостол Павел каже: "Невже, браття, не маєте між собою стїлки віри, що не знайдеться між вами, хто б вас розсудив, а йдете на суд перед невірних?" І євангелїст Іоанн каже: "Хто каже: Бога люблю, а брата свого ненавиджу — неправду каже!" Сам Бог сказав: "З сього пізнають усі, що ви мої ученики, коли матимете любов між собою!"

Пізнайте ж, князі, свою величність і свою честь! Дїдом маєте старого князя Володимира, що привів до Бога тисячі тисячів і тми тем

¹ Памятники Древней Письменности, ХСVIII («Слово похвальное на перенесеніе мощей св. Бориса я Гльба», сообщеніе Хр. Лопарева, 1894).

² Се місце, очевидно, дещо поповане в тексті.

душ праведних! А братію яку маєте? Сих великих чудотворців Бориса і Гліба! От сим поревнуйте, сих майте за взір, від них повчіться! Як сатана колись кине ворожнечу межі братією, нехай згадають сих святих, як вони схотіли скорше смерть прийняти, ніж ворожнечу підняти. І хто перетерпить і перший замириться, той прийме від Бога нагороду, однакову з ними!

Скажу вам до сього притчу — не з чужої сторони! Давид Святославич — Святослава, Ярославового сина — брата святого Бориса і Гліба, — той Давид ні з ким не мав ворожнечі. Коли котрий на нього підіймався війною, він ту війну покорою своєю перепиняв. Княжив у Чернігові, в більшім княженні¹, бо був старший між братією своєю [але] як хтось йому з братії зробить, бувало, кривду, він то все зносив. Кому хрест цілував, за все життя своє того не переступав. Коли хто йому не додержував цілування, він однаково додержував. Ніколи не обидив, ні зла учинив. І братія його, бачучи, що він такий, вся слухала його як батька і покориалась йому як господинові. В великій тишині було княження його.

Коли ж зволив Бог взяти його душу з тіла, і по недовгій хоробі пізнав єпископ Теоктист, що має князь преставитися, велів він співати канон хрестові. Аж разом розсівся верх теремця, так що всі злякались. Влетів білий голуб і сів йому [Давидові] на грудях. І князь випустив душу, голуб же став невидимим, а покій наповнився благої вої. І понесли князя до святого Спаса довго по вечірні, і стала звізда над хрестом. Понесли відти до церкви Бориса і Гліба, що він збудував, — і звізда від Спаса переступила на церкву мучеників. Коли єпископ відспівав над князем, гріб ще був не докінчений. Єпископ сказав: «Вже сонце заходить, поховаємо його завтра». Коли всі сиділи коло князя, прийшли до церкви й сказали єпископові: «Сонце не заходить, стоїть на місці!» Єпископ здивувався і віддав хвалу Богові. Аж як камінь вирівняли і вложили князя до гробу, тоді тільки сонце вайшло».

Ся «притча з своєї землі», і подробиця, що чернігівське князівство зветься «більшим» в порівнянні, очевидно, з провінціальними князівствами тої ж землі, ясно вказує, що маємо твір чернігівський, сказаний в Чернігові ж. Те освітлення, в яким виступає тут Давид Святославич, як далекий предок, оповитий легендою, дає розуміти, що говорилось се поколінням значно пізнішим. Давид помер в р. 1123, слово сказане було, мабуть, при кінці XII в., а може, і в XIII, тільки перед татарщиною. Історик Чернігівщини проф. Голубовський вказав на конфлікт, що стався в 1175 р. між тодішнім чернігівським князем Святославом Всеволодичем (пізнішим київським, оспіваним «Словом с полку Ігоревім») і князем новгород-сіверським Олегом (старшим братом Ігоря Святославича) — з молодшої лінії. По його гадці, се найбільш підхожий момент для того поклику до згоди, що читається в сім слові про князів, а був, мабуть, інспірований чернігівським князем — і не безрезультатний в своїх наслідках, бо між обома князями скоро прийшло до зами-

¹ Тут, очевидно, пізніша дописка — числа літ життя і княження, але подані княбо.

рення¹. Се здогад доволі дотепний, але такі нагоди могли бути й пізніше, і пізніша дата може бути ще правдоподібніша, ніж сей 1175 рік.

Взявши за взірець християнських чеснот сього князя Давида, проповідник, одначе, не обмежився тою політичною наукою князям², а взяв його за приклад взагалі християнського життя — в поуку тому, що, живучи «в миру» і займаючися мирськими справами, не тікаючи за монастирські мури, все-таки можна спасти свою душу:

«Може хто скаже, що [Давид той] жінки не мав? Але мав і діти! Преподобний Святоша був його син, і ще два сини [було]. Або, може, хто скаже, що дому не мав, і тому зміг сповнити заповідь Господню? Часто бо чув я різних невігласів мову: «З жінкою і дітьми своїми не можемо спастися!» А сей князь має не один дім, а багато — князь був всеї землі Чернігівської, але сповнив заповідь владичню в сім житті своїм: ні з ким не мав ворожнечі. Постидіться ж ви, що ворогуєте на братію свою і на одновірців своїх! Жахніться і сплачтеся перед Богом, інакше стратите славу [небесну] за одно тільки своє злопам'ятство!»

Се та тема, яку розвинув між іншим один з редакторів Київського літопису, в формі дискусій кн. Ростислава з Полікарпом, ігуменом печерським, наведених вище (с. 20).

Інше анонімне, також, правдоподібно, чернігівське слово³, в суботу сиропустну — на пам'ять святих отечь, заохочуючи вірних подобитись своїми ділами святим, святкованим в сей день, котрим слово складає похвалу, также місчить небезінтересні побажання на адресу князів, в душі науки ігумена Полікарпа:

«Скажу й князям: "Спасайтесь й ви, князі. — правдою, відкинувши златолюбство. Спасайтесь і ви, княгині, — істиною, а не злобою, зненавдивши сребролюбство!"

Вищим верствам сучасним слово закидає нахил до розкоші, до світлих і украшених домів, пирів і многолюдних празників.

Слово се деякі дослідники вважали твором Кліма Смолятича, але воно, очевидно, не київське, а, по всякій імовірності, теж чернігівське, судячи з гострих слів на адресу киян за убийство кн. Ігоря Ольговича, котрого слово славить в ряді інших святих: «З вами чесно прославляємо

¹ Опытъ пріуроченія древнерусской проповѣди «Слово о князьяхъ» къ опредѣленной хронологической датѣ. — Древности. Труды археограф. ком. моск. археол. общ., III.

² Се промовляє против здогаду, що проповідь ся була чисто політичним актом, інспірованим князем Святославом — гадки, розвиненої Келтуялою в його «Історії рус. літератури».

³ Видане Нікольським в цитованій розвідці про Кліма Смолятича.

князя Ігоря, що чесно прийняв муки і жертву чисту приніс Богові. Кияне в сором йому положили на нього чесний чорноризький образ, в котрім він прийняв нетлінний вінець, але тим його сподобили бездоганної слави, а себе — вічної муки!»

З Київщини, мабуть, з XII в., як звичайно думають, походить невеличке слово Георгія, чорноризця Зарубської печери (колишнього монастиря, що стояв над Дніпром, коло Терехтемирова, тепер Монастирець). Воно міститься в одному збірнику слів Єфрема Сіріна XIII віку, і судячи з того, що про татарщину в нім згадки нема, його й зачисляють до XII в. або до початку XIII в.

Се поучення духовному синові. Старець радить йому не шукати мудріших учителів, оскільки його духовний син шукає дійсно спасення, «а не иного нікогого же славохотія». «Моя бо ти грубость доволна єсть сказати, имже спасеши, аще сохраниши, елико же ти реку» («при всій своїй грубості, неосвіченості, потраплю і я тебе навчити, як спасись, аби тільки сповнив, що я тобі скажу»). Поучає його страху божому, смиренню, милосердю, особливо ж остерегає його від «лихого сміха», від веселих людей: «скомореха... и гудця и свирця не уведи в дом свой глума ради!» Бо то диявольські прислужники, і хто любить «глум», той поганин і з християнами честі не має: «то єсть краса и радость бѣсящихся отрокъ, а крестьяньски суть гусли прѣкрасная доброгласная псалтыря, еюже присно должни есмы веселитися къ пречистому владыцѣ милостивому Христу Богу нашему» («християнам найкращі гуслі — доброгласна псалтирь, котрою ми повсякчас повинні себе звеселяти, співаючи її Богові»).

Улюблені гадки аскетів, котрі по кількох століттях стрінемо ще у останнього великого аскета України, Івана Вишенського.